

Савчук К.О.* , Драчов О.В.**

ГЕНЕЗИС ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНОГО ПРАВА

Basic theoretical conceptions of correlation of international and domestic law (foremost dualistic and monistic directions) are analysed in the article, and similarly their advantages and failings in their application in the modern world.

У сучасному світі, в умовах постійного зростання взаємопов'язаності між державами, роль міжнародного права, як основного регулятора міждержавних відносин, має стабільну тенденцію до збільшення. Міжнародне право, як система юридичних норм, які регулюють міждержавні відносини з метою забезпечення миру та співробітництва [6; с.1], повинно мати пріоритетний характер у сучасному правовому регулюванні міжнародних відносин. Однак треба підкреслити, що сучасний світ не можна уявити без взаємодії національних правових систем із системою міжнародного права. Соціально-політичні та соціально-економічні умови сьогодення, ще більше підкреслюють взаємний зв'язок між цими системами права, який вже давно вийшов за межі чисто теоретичних розважень і перейшов у сферу його практичного застосування. Тому актуальність дослідження та вирішення проблеми реалізації норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку є надзвичай важливою для молодого української держави. Метою даної статі є дослідження історії розвитку доктринальних уявлень про співвідношення міжнародного та внутрішнього права.

В науці міжнародного права проблема співвідношення національного та міжнародного права постала ще у ХІХ ст., хоча колізії між цими системами виникали і раніше. Наприклад, у ХІV столітті виник конфлікт між внутрішньодержавним правом князівства Литовського і договором укладеним Іваном ІІІ з великим князем литовським. Іван ІІІ вважав необґрунтованим відмову великого князя литовського збудувати для своєї жінки Олени, дочки Івана ІІІ, православну церкву зважаючи на давню заборону у Литві збільшувати кількість православних церков [7; с.6].

Як зазначає польський юрист - міжнародник Р. Квечень: «Кінець ХІХ ст. це в певному спрощенні завершення того етапу розвитку міжнародного права, в якому воно становило не «власність» держав як таких, а «власність» їх суверенів і застосовувалося це право в основі тільки між різними державами, як зовнішньодержавне право. В ХХ ст. ситуація змінилася до такого рівня, що міжнародне право окрім традиційних функцій, почало вникати в матерії внутрішньодержавні. Вхідження міжнародних норм до національних правопорядків звернуло увагу на практичний аспект проблеми співвідношення двох систем, що ініціювало систематичні дослідження в цьому напрямку» [13; с.12].

Всебічне дослідження цієї складної в теоретичному і важливої в практичному плані проблеми відображено у працях багатьох вітчизняних і західних вчених. Розбіжність наукових підходів до цієї проблеми призвела до формування двох головних теоретичних напрямків щодо співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права: дуалізму

* кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

** аспірант відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

та монізму який в свою чергу поділяється на монізм з приматом міжнародного права та монізм з приматом національного права.

Перша спеціальна праця «*Völkerrecht und Landersrecht*» щодо співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права була опублікована видатним німецьким юристом Х. Тріппелем, який вважається одним з засновників дуалістичної концепції. Основні положення його теорії були викладені ним у зазначеній праці, а також в курсі лекції, які проводилися ним в Гаазькій Академії Міжнародного Права в 1923 р. [19 с.82-83] і полягали у тому, що міжнародне і внутрішньодержавне право це дві різні системи. Незалежність цих систем обумовлювало кілька причин. Перед усім між національним і міжнародним правом є відмінність яка стосується об'єкта і суб'єкта цих прав: внутрішньодержавне право стосується органів влади та інших приватних суб'єктів, тоді як міжнародне право регулює стосунки між державами[19; с.82-83]. Відмінність між двома правопорядками, як відмічав Тріппель, також полягає у механізмі їх утворення: в державі джерелом права є воля її органів влади, тоді як джерелом міжнародного права є спільна воля різних держав[20; с.63-70].

Сутність «дуалізму» достеменно відображена ним на прикладі: «двох кіл, що тісно дотикаються, але ніколи не перетинаються»[20; с.83]. Згідно цієї концепції жоден правопорядок не може створити чи змінити норми іншого. Незважаючи на суттєві відмінності між двома правопорядками, Х. Тріппель вважав, що взаємний вплив між цими системами права відбувається завдяки рецепції, внаслідок якої в національному законодавстві з'являється норма, котра є «дзеркальним відображенням» міжнародної норми. Рецепція як стверджує Тріппель є інституцією національного права, бо тільки завдяки конкретному уповноваженню, яке виражене в акті національного права міжнародна норма може мати відповідник в національному праві[19; с.84,97].

Подальшого розвитку ця теорія набула завдяки фундаментальним працям багатьох її прихильників, а саме: К. Струппа, Р. Редслоба, Х. Штребеля, Д. Анцилотті та ін. Однак можна зустрітися з поглядом, що теорія створена Х. Тріппелем і є теорією одного автора[17; с.16]. Він створив основи усього дуалістичного напрямку, інші автори, що підтримували тези Тріппеля, тільки в деякій мірі модернізували її.

Ідеї Х. Тріппеля підтримав та розвинув відомий італійський юрист, міжнародник Д. Анцилотті. Він також розглядав міжнародне і національне право як два паралельні правопорядки, стверджуючи, що вони мають різні джерела виникнення правових норм. Джерелом національного права він вважав конституційну норму, а фундаментом міжнародного права так званий принцип *pacta sunt servanda*. На думку науковця, національні органи влади повинні так інтерпретувати свої національні закони, щоб вони не суперечили міжнародним нормам. Однак якщо така інтерпретація неможлива, то суд, як орган національної влади, повинен застосовувати норми внутрішнього законодавства. Як пише автор: «національна норма, яка суперечить міжнародній, не втрачає своєї важності, тому що вона окреслюється правом внутрішньодержавним»[2; с.56]. Незалежність юридичних систем не означає, що вони не мають взаємних зв'язків між собою. Як пише В.Г. Буткевич: «Д. Анцилотті запроваджує поняття відсилання (простого та рецептивного), що є формою приведення в дію норм міжнародного права у національному праві або національного права у міжнародному і відображає взаємодію цих двох систем права»[4; с.249]. Анцилотті при цьому виключив безпосередню дію міжнародних норм у внутрішньодержавній сфері і підкреслив, що дія і застосування міжнародного права можлива лише завдяки дозволу збоку національної системи права.

Окрему увагу треба приділити розгляду соціалістичної доктрини з питань співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права. Соціалістична доктрина – це дуалістичний підхід, тому що національне і міжнародне право розглядаються як дві різні

системи права. Як пише Р.А. Мюллерсон: «Однією з найголовніших рис, які відрізняють соціалістичну доктрину від традиційного дуалізму, є те, що соціалістична наука досліджує, як міжнародне так і національне право в системі їх соціальних зв'язків. В дуалістичному напрямку представлена ліберальна сторона буржуазних вчених. Воно найбільш повно відповідає реаліям існування суверенних держав і тому багато раціональних зерен цієї концепції міститься в збагаченому виді в соціалістичній концепції співвідношення міжнародного і національного права»[7; с.10,19].

Проблемою співвідношення та взаємодії серед вчених-міжнародників займалися такі відомі науковці, як: І. П. Бліщенко, Г. В. Ігнатенко, Д. Б. Левін, М.В. Миронов, Р. А. Мюллерсон, Г. І. Тункін, Є. Т. Усенко, С. В. Черниченко, та ін. Вони, як пише Буткевич, дійшли таких основних положень: радянська правова наука перед усім ставила за пріоритет повагу державного суверенітету, стверджували незалежність між системами національного та міжнародного права, відносини між цими правовими системами будуються на засаді узгодження та координації, реальне існування та функціонування забезпечує процес їх активного взаємозв'язку та взаємодії тощо[4; с.250].

В теорії міжнародного права був сформований ще один підхід до проблеми співвідношення міжнародного та національного права – моністичний, який в свою чергу поділяється на дві протилежні за змістом концепції. Спільним для представників цих течій був наголос на єдності правових систем, яка впливала з ієрархії норм права. Проте, відмінність полягала в тому, що різні представники цього підходу по різному відповідали на питання, яка з двох правових систем є пріоритетною або базовою.

До тих вчених, які надавали перевагу національному праву, необхідно віднести, крім всесвітньо відомого німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля, таких відомих юристів – теоретиків ХІХ – початку ХХ ст.: М. Вензеля, Ж. Єлінека, Е. Кауфмана, А. Цорна, П. Цорна. Цей напрямок розвинувся в Німеччині під впливом філософії Г.В.Ф. Гегеля. Прихильники цієї теорії вважали міжнародне право за одну із галузей – національного права, а саме зовнішнє національне право. Однак треба підкреслити, що різні науковці по різному підходять до розв'язання цієї проблеми: для Г.В.Ф. Гегеля «Взаємовідносини між державами є суттю взаємовідносин між самостійними контрагентами, які домовляються між собою, але водночас стоять вище цих домовленостей»[10; с.320-321]. Відносини між державами, які є незалежними один від одного суб'єктами, формується на підставі волі цих держав, а формально виразом їх волі є міжнародні угоди. Він підкреслював, що підстава цих відносин є суверенність держави, яка не може бути обмежена волею іншої суверенної держави[10; с.436].

Прихильником теорії примату внутрішньодержавного права над міжнародним на початку своєї наукової діяльності був А. Фердросс, який у 1914 році представив у дебатах «Zur Konstruktion des Völkerrechts» дуже цікаву моністичну теорію. Основу міжнародного права він бачив у найвищій державній нормі – конституції, яка окреслює правову волю держави. Юридично обов'язкова сила міжнародного права проявляється в статтях конституції, які уповноважують голову держави укладати міжнародні угоди. Як стверджує Р. Квечень цю концепцію можна піддати критиці, щонайменше з двох причин. По-перше, якщо теоретично припустити, що конституція може мати запис стосовно уповноваження державних органів на безпечелічне ухилення від міжнародних норм з будь яких причин, в тому числі і поза правових, то це безпосередньо є легалізація міжнародного безправ'я. По-друге, не можна зрозуміти чому норми міжнародного права продовжують діяти незважаючи на зміни у конституції, її відміну або революційні зміни у державі[13; с.20]. З рештою Фердросс побачив недоліки своєї першої теорії і відійшов від неї на користь моністичної теорії з приматом міжнародного права.

Інший відомий юрист М. Вензель також базував свою теорію на національному правопорядку, який створює підставу для державних органів приймати міжнародні угоди. Він стверджував, що після офіційного оприлюднення міжнародної угоди в державі, міжнародна норма стає звичайним державним актом. Кожна держава має своє міжнародне право, так само як вона має свою власну систему цивільного, кримінального, господарського права тощо. Концепція цього науковця полягала у тому, що міжнародне право має таку саму юридичну силу, як і інші акти національного права. Тобто державний орган в разі потреби може в односторонньому порядку скасувати цю норму. Отже, можна стверджувати, що для всіх прихильників цієї школи міжнародне право було нічим іншим, як «зовнішньодержавним» правом.

Слід зазначити, що теорія примату національного права над міжнародним не набула широкої популярності у правовій науці та практиці, і це частково пояснюється тим, що її основні засади використовувалися в свій час кайзерівською та гітлерівською Німеччиною для виправдання свавілля в міжнародних відносинах і порушенням норм міжнародного права. Свого часу також радянський юрист міжнародник А. Я. Вишинський наголошував на пріоритеті внутрішньодержавного права над міжнародним[5]. Однак це напевно єдиний випадок в радянській юридичній науці.

Проте, для сучасного наукового світу характерним є інший напрямок в моністичній теорії – концепція примату міжнародного права над внутрішньодержавним. Її автором вважається видатний австрійський та американський науковець Ганс Кельзен. Прихильниками цієї теорії слід також вважати таких видатних вчених юристів-міжнародників як П. Гугенхейм, Ф. Джессеп, Г. Лаутерпахт, Ж. Ссель, Дж. Шварценберг, А. Фердросс і багато інших.

Серед прихильників моністичної теорії з приматом міжнародного права було багато різновидностей: солідаристська версія монізму, головним представником якої був Ж. Ссель, натуралістична - представлена Л. Ле Фуром, а також психологічна версія сформульована Г. Краббом. Наведенні концепції однак не знайшли багато послідовників, що послужило досить швидкому їх занепаду. Розвиток у правовій літературі натомість отримала інша моністична концепція пропагована «віденською школою», яку ще називають нормативістською. Вона представлена вченими Г. Кельзеном, А. Фердроссом та іншими.

Аналізуючи природу співвідношення міжнародного та національного права Г. Кельзен, стверджував пріоритет міжнародного права над внутрішньодержавним. У межах своєї теорії він збудував єдину правову систему із «вищим правопорядком» (міжнародне право) і «підлеглими» національними правопорядками. В ній він встановлює джерело міжнародного права у вигляді основної норми (Grundnorm), якою є фундаментальна норма «*pacta sunt servanda*». Як зазначав науковець, оскільки міжнародне право переважає над національним правом, а вони створюють єдину систему права, то державне право повинно бути згодне з ієрархічно вищим правопорядком, мусить йому підпорядковуватися. Стосунки між національним та міжнародним правом він прирівнював до стосунків, які виникають між конституцією та законами[11; с.316,318]. Таким чином єдність між двома системами права виключає потребу перетворення міжнародних норм в національні, тобто норми міжнародного права можуть безпосередньо застосовуватися у внутрішній сфері[12; с.578-580]. Однак практика застосування міжнародних норм найчастіше не допускає введення їх безпосередньо, а вимагає їх адаптації у внутрішньодержавному правопорядку.

Згідно з теорією Кельзена, якщо акти внутрішнього права суперечать міжнародному то вони повинні бути скасовані[11; с.317]. Однак зважаючи на практику держав у сфері застосування міжнародного права, він зменшив свій радикалізм, стверджуючи, що норми міжнародного права не окреслюють процедури скасування внутрішньодержавної норми,

яка суперечить міжнародній, але безпосередньо створюють такий обов'язок для органів державної влади.

Інший відомий юрист - міжнародник цього напрямку А. Фердросс, підтримував погляд своїх колег в тій частині, яка стосувалася, безпосередньо єдності права (міжнародного та національного), але допускав можливість колізії між нормами цих систем. Згідно з його концепцією, міжнародне право базується не на «волі окремих держав», а завдяки ефективному спільному функціонуванню усіх членів міжнародного суспільства[21; с.288]. Він зазначав, що держави, як члени цього суспільства підпорядковуються нормам створеними цим суспільством. Компетенція держави до створення національних норм виникає з міжнародного права, а основою міжнародного права він, вважає норму *«pacta sunt servanda»* - яка є підставою усього міжнародного правопорядку [21; с.285-286,295-296].

Узагальнюючи положення цього різновиду моністичного напрямку, можна окреслити наступні основні його положення: безумовний примат міжнародного права над національним, єдність систем права, а також формально - логічний метод пізнання правових явищ.

Серед російських представників цієї доктрини цікаву думку представив О. М. Хлестов, який писав: «Радянська доктрина належала до дуалістичної теорії з тією поправкою, що між національним та міжнародним правом існує все більш зростаючий зв'язок, норми міжнародного права не рідко утворюються під впливом внутрідержавного правопорядку і визначають його, а міжнародно-правові норми усе частіше трансформуються в внутрішнє право. Сьогодні перед Росією з'являються проблеми вибору: яка з міжнародних доктрин повинна стати офіційною з огляду на статтю 15 конституції? Представляється, що сьогодні доцільніше перейти к підтримці моністичних теорій з визнанням міжнародного права над внутрішнім»[9; с.55].

В сучасній міжнародно-правовій науці дещо пом'якшується відмінність між моністами та дуалістами. Ряд вчених піддають критиці і тих, і інших. Моністів, зокрема критикують, по-перше, за те, що практика застосування міжнародного права вказує на незалежність обох систем права; по-друге, існує певна неоднорідність думок, які стосуються способу виникнення внутрішньодержавного права, оскільки «віденські моністи» наголошували на похідному характері національного права від міжнародного, а це не відповідає історичним фактам, практиці держав і чинному міжнародному праву. По-третє, розбіжність в поглядах різних науковців стосується доктрини «основної норми». Як зазначав відомий радянський юрист-міжнародник Г. І. Тункін: «Доктрина «основної норми» є чисто логічною конструкцією, яка не відповідає реальній дійсності. Ця концепція не в змозі витлумачити розвиток міжнародного права і реальне співвідношення норм самого міжнародного права, а також міжнародного права та інших соціальних явищ»[8; с.197].

Дуалістів піддають критиці, по-перше, за те, що вони наголошували на неможливості безпосередньої колізії між нормами міжнародного та національного права[18; с.27], по-друге, адресатами норм міжнародного права є не тільки держави, як стверджували дуалісти, але й інші суб'єкти міжнародного права[13; с.35], по-третє, норми міжнародного права можуть діяти безпосередньо у внутрішньодержавному праві [17; с.19]. Виникає запитання, а що в таким разі діється з безпосереднім застосуванням міжнародних звичаїв і ухвал міжнародних органів.

У сучасній західній науці міжнародного права багато вчених не поділяють поглядів як дуалістичної, так і моністичної теорій. Англійський юрист-міжнародник Ян Броунлі зазначає: «Все більше юристів-фахівців міжнародного права прагнуть позбутися дихотомії монізму і дуалізму, стверджуючи, що логічні наслідки обох теорій суперечать діяльності міжнародних і національних органів, а також судів»[3; с.69]. Подібних поглядів притримуються Дж. Фіцморіс і Ш. Руссо, які сформулювали певну модифікацію дуалістичної

позиції. «Вони стверджують, що кожна система права має першість у власній сфері застосування, практично так само, як право французьке у Франції і право англійське в Англії. Так як не можна говорити о перевазі права французького над правом англійським, але всього лише о різних системах права, які діють кожна у своїй сфері, так само не можна трактувати норми права міжнародного і національного. Вони є правовими елементами, які виступають відповідно в системах внутрішньодержавних так і міжнародних, і існують в двох різних правопорядках»[16; с.100].

Взаємозв'язки між національними правопорядками і міжнародним правом не є ані дуалістичними, ані моністичними в класичному розумінні цих доктрин. Правова реальність сьогодення складається з багатьох аспектів, які не дозволяють на цілісне обґрунтування жодної з доктрин. Цю реальність можна представити, як дуалістично-моністичну. Дуалістична, бо національна система права зберігає свою незалежність відносно встановлення і застосування правил зв'язаних з правотворчими фактами дії норм національного права по відношенню до суб'єктів цього права. Норми міжнародного права не діють безпосередньо в державі, а тільки на підставі дозволу національного правопорядку. Про монізм треба говорити в контексті юридично обов'язкової сили міжнародного права. Помилковим є дуалістичне переконання о відмінностях в цій сфері між національним і міжнародним правом. Правова підстава двох правопорядків є однорідна. В державі вона виявляється в конституції і законах, а відносно міжнародного суспільства у міжнародних договорах та звичаях[14; с.192-194].

Отже, необхідно підкреслити, що проблема співвідношення міжнародного та національного права є однією з пріоритетних в теорії міжнародного права. Оскільки, як пише Ануфрієва, в ході її практичного дослідження є можливість зіставити об'єкти регулювання кожної із систем, виявити особливості, просторову і суб'єктивно-об'єктивну сфери дії, методи регулювання, а також окреслити форми і способи здійснення норм в рамках окремих держав[1; с.322]. Підтвердженням цієї тези, як нам здається, є саме відношення до міжнародного права держав Центральної та Східної Європи до та після змін, що відбулися під кінець ХХ ст. В національних правових системах почали утверджуватися засади правової держави, яку безпосередньо зв'язують з дотриманням міжнародного права. Цікавий у зв'язку з цим є погляд Найвищого Суду Польщі виражений у рішенні від 15 червня 1993 р.: «Правова держава (...) це також – така держава, яка дотримується своїх зобов'язань, що виникають з укладених і правильно ратифікованих угод»[15]. Підтвердженням цього погляду стала загальна тенденція конституцій групи цих держав містити положення із зазначенням місця міжнародного права в національній правовій системі. Добрим прикладом цього процесу є стаття 9 конституції України, яка окреслює місце міжнародного права в правопорядку України, стаття 15 конституції Російської Федерації, що також містить положення відносно міжнародного права, статті 87 – 91 конституції Республіки Польщі, творці якої взагалі досить широко підійшли до вирішення питання відносно ролі і місця міжнародного права у внутрішньому правопорядку тощо.

Узагальнюючи вищезгадане, слід зазначити, що незважаючи на розробленість питань співвідношення міжнародного та національного права не має єдності серед вчених по цілому ряду позицій. Перед усім це стосується практики застосування міжнародного права у внутрішньодержавній сфері та вибору механізмів імплементації міжнародних норм. В сучасній доктрині та практиці міжнародного права відмінності між дуалістичною та моністичною концепцією поступово пом'якшуються і на перший план виходить дослідження конкретних механізмів взаємодії цих двох правових систем.

Література

1. Ануфриева Л.П.. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. – М. – Спарк, 2002. – С. 322.
2. Анциллитти Д. Курс международного права: В 2 Т., Т. 1. – М., 1961. – С. 56.
3. Броунли Я. Международное право. – М., 1977. – Кн. 1. – С. 69.
4. Буткевич В.Г., Міцик В.В., Задорожний О.В. Міжнародне право. Основи теорії. Підручник. – К., 2002. – С. 249.
5. Вышинский А.Я., Вопросы международного права и международной политики. М.: Юрнздат, 1949.
6. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. Учебник. – М., 1996. – С. 1.
7. Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. – М., 1982. – С. 6.
8. Тункин Г. И. Теория международного права. – М., 2000. – С. 197.
9. Хлестов, О. Н. Международное право и Россия // Московский журнал международного права. – М.: 1994. – № 4.. – С. 55.
10. Hegel G.W.F. Zasady filozofii prawa. – Warszawa, 1969. – S. 320 -321.
11. Kelsen H., Les Rapports de Systeme Entre le Droit Interne et le Droit International Public // RdC. – 1926 (IV). T. 14. – P. 316, 318.
12. Kelsen H., Principles of International Law, New York-Chicago-San Francisco-Toronto-London, 1967. – P. 578-580.
13. Kwiecień R. Miejsce umów międzynarodowych w porządku prawnym państwa polskiego. – Warszawa, 2000. – S. 12.
14. Kwiecień R. Suwerenność Państwa. Rekonstrukcja i znaczenie idei w prawie międzynarodowym. – Zamysze, 2004. – S. 192 -194.
15. Postanowienia Sądu Najwyższego. – Izba Administracyjna, Pracy i Ubezpieczeń Społecznych z 15 czerwca 1993 r., Sygn. AKT I PRN 54/93.
16. Shaw Malcolm N. Prawo Międzynarodowe: wyd. Książka I Wiedza, Warszawa, 2006. – S. 100.
17. Skubiszewski K. Prawo międzynarodowe w porządku prawnym państwa // Prawo międzynarodowe w świetle doświadczeń państw socjalistycznych – Waslikowski A. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980. – S. 16.
18. Symonides J., Bierzanek R. Prawo międzynarodowe publiczne, Wydanie (V). – Warszawa 2000. – S. 27.
19. Triepel H. Les Rapports Entre le Droit Interne et le Droit International // Recueil de Cours (RdC). – 1923 (I).
20. Triepel H. Völkerrecht und Landersrecht. – Leipzig, 1899. – S. 63 -74.
21. Verdross A. Le Fondement du Droit International // RdC. – 1927 (I). T. 16. – P. 288.